

ALADIN HUSIĆ
(Sarajevo)

SREDNJOVJEKOVNI TORIČAN NA RAZMEĐU DVIJU EPOHA

Uvod

Arheološki ostaci mnogih srednjovjekovnih bosanskih utvrda omogućili su postizanje zapaženih rezultata u proučavanju značajnog dijela njihove prošlosti. Nedostatak pisanih izvora, međutim, uzrokovao je manji broj i volumen radova baziranih na ovoj vrsti historijske građe na osnovu koje se mnogo preciznije može odgovoriti na mnoga pitanja iz njihove prošlosti. Ovo je posebno važno za one utvrde koje do danas nisu očuvane i o čijem postojanju svjedoče još samo rijetki arheološki tragovi ili radovi o rezultatima arheoloških istraživanja na njihovim lokalitetima.

Srednjovjekovni Toričan spada u red tvrđava koje su napuštene relativno rano i o njemu se zna veoma malo. Arheološkim ispitivanjima Đoke Mazalića¹ poslije II svjetskoga rata dopunjena su ranija, također arheološka istraživanja,² i dat je precizniji opis utvrde Toričan. Uglavnom u tim okvirima su ostajali dosadašnji pokušaji sagledavanja povijesne zbilje Toričana, što je nedovoljno za njeno ukupno rasvjetljavanje.

Nastanak i ime Toričana

Kada i kako je nastala tvrđava Toričan nije preciznije poznato, ali brojni podaci govore o dugoj tradiciji života na tom prostoru. Naseljenost područja gornjeg toka Lašve, preciznije sastava Komarske i Karaulske Lašve, na

- 1 Đoko Mazalić, "Travnik i Toričan", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, (GZM)* N. S. III, 1948, str. 160-165 (dalje: Mazalić, *Travnik i Toričan*).
- 2 Ćiro Truhelka, "Grobnica bosanskog tepčije Batala obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik)", *GZM*, XXVII, 1915, str. 365-374 (dalje: Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije*); Mihovil Mandić, "Turbe kod Travnika", *GZM*, XXXVI, 1924, str. 84-85 (dalje: Mandić, *Turbe kod Travnika*); Mihovil Mandić, "Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika", *GZM*, 1926, str. 38 (dalje: Mandić, *Prehistorijske i sredovječne utvrde*); Mihovil Mandić, *Veziški grad Travnik nekad i sad*, Zagreb 1931, str. 26-27 (dalje: Mandić, *Veziški grad*); Jozo Petrović, *S arheologom kroz Travnik*, Zagreb 1931, str. 18-19 (dalje: Petrović, *S arheologom*). *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 2, Sarajevo 1988, str. 191-200.

kojem je nastao Toričan, evidentna je još od mlađeg kamenog doba (neolita). Kontinuitet značajne naseljenosti zadržao je kroz sva povijesna razdoblja: prehistorijsko, antičko i srednji vijek.

Još u neolitsko doba formirano je značajnije naselje na brežuljku Crkvine³ i uz Nebo i Mujevine u Biloj⁴ predstavljalo je jedno od prve tri uopće poznate naseobine u slivu Lašve.

U rimsko doba uže područje Toričana predstavljalo je jedno od najnaseljenijih i najrazvijenijih u dolini Lašve, što je rezultiralo formiranjem onovremenog gradskog naselja u 3. i 4., a arheološki ostaci pokazuju da je postojalo i u 5. i 6. stoljeću.⁵

Zavidan intenzitet naseljenosti nastavljen je i u srednjem vijeku, a vrhunac razvoja predstavlja podizanje značajnije utvrde. Područje Toričana je, dakle, naseljeno od najstarijih vremena, ali kada je i kako dobilo naziv nije poznato. Na moguće porijeklo imena pažnju je pokušao skrenuti Ćiro Truhelka ukazujući da je ime Toričan nastalo od riječi "torić".⁶ Ovo objašnjenje ne daje uvjerljiv i dovoljno prihvatljiv odgovor o porijeklu imena, te ga je moguće tražiti i u drugim relacijama, koje ovdje ističemo samo alternativno.

Ako je suditi po toponomastici, onda se stiče utisak da se praslavenska mitologija snažno odražavala na topografiju u širem okruženju Toričana. Naime, do danas sačuvani nazivi Turići i Pirići ne samo da asociraju na stara paganska božanstva iz praslavenske mitologije nego i potvrđuju njeno izraženo prisustvo na tom prostoru. Pir predstavlja religijsku gozbu posvećenu božanstvu Piru, dok je Tur slavjen kao božanstvo groma, i u tom slučaju Toričan bi mogao biti kultno mjesto posvećeno božanstvu Turu.⁷ To bi značilo da je porijeklo ovog imena znatno starije od prihvaćenog vremena nastanka tvrđave Toričan.

Ime "Toričan" moguće je vezati i za pojavu trgovine kao važnog faktora u njegovom razvoju. U srednjem vijeku, u pojedinim župama ili oblastima održavani su godišnji potom sedmični vašari u određenim danima. Obično su se održavali u župnim mjestima, u središnjim dijelovima jednoga kraja, pogodnim za razmjenu proizvoda. Lokaliteti na kojima su obavljani trgovački poslovi vremenom su naseljavani i dobijali su imena po danu u kome se održavao pazar. Na mjestima nekih danas poznatih gradova postojali su trgovi nazivani po danu u sedmici u kojem se održavao pazar, kao: Tornik, srednjovjekovni

3 Josip Korošec, "Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika", *GZM*, XII, 1957, str. 5-18.

4 Alojz Benac, "Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile", *GZM*, IV-V, 1950, str. 5-44; Isti, "Neolitsko naselje u dolini Bile", *GZM*, VIII, 1953, str. 237-263.

5 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1960, str. 82.

6 Truhelka, *Grobnica bosanskeg tepčije*, str. 371.

7 Muhamed Hadžijahić, "Sinkretistički elementi u Islamu u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 28-29/1978-79 (1980), str. 309-313.

trg na mjestu Sarajeva, Četvrtkovište na mjestu Kladnja gdje se odvijao sajam četvrtkom, kao i Četvrtkovište na mjestu današnje Bijeljine.⁸

Ima indicija da se i u neposrednoj blizini kasnije tvrđave Toričan odvijao sajam, i to utorkom, u čemu je također moguće tražiti vezu sa porijeklom imena. Sam izgovor, forma riječi Toričan, koincidira sa takvom mogućnošću ako se zna da je Tornik u župi Vrhbosni u dubrovačkim izvorima zabilježen kao "in Verbossani nautornich".⁹ Budući da je i Toričan predstavljao mjesto potencijalnog trgovišta u srednjem vijeku, ne može se isključiti mogućnost da bi mogao ime dobiti po danu u kojem se održavao vašar, prije nego da je nastalo od "torića", mjesta ograđenog za stoku, ili od "tornati", što označava poprište.¹⁰

U kasnom periodu srednjega vijeka Toričan je izrastao u mjesto prepoznatljivo prije svega po utvrdi i izrazito vojno-odbrambenom karakteru.¹¹ Koliko je poznato, u njemu je bila smještena samo vojna posada i nije služio kao stambeni prostor, niti je bilo arheoloških tragova koji bi upućivali na takvu namjenu. U vrijeme mira posade su bile sastavljene od malog broja vojnika, dok je u ratnim opasnostima taj broj znatno uvećavan i vojska ih je zaposjedala u punom kapacitetu.

Kada je podignuta utvrda Toričan, također nije poznato. Prema Ć. Truhelki grad je nastao najkasnije u 13. stoljeću,¹² dok ga Mihovil Mandić ubraja u starije bosanske gradove srednjeg vijeka.¹³ Đ. Mazalić smatra da je izgrađen nešto prije Travnika, znači u drugoj polovini 14. stoljeća. Njegovim osnivačem smatra Stipana Batala, uglednu ličnost bosanskog dvora u to doba.¹⁴

Za približno utvrđivanje vremena njegova nastanka neophodno se osvrnuti i na sveukupna kretanja na tlu Bosne u to doba. Naime, značajnija graditeljska aktivnost, podizanje potpuno novih ili proširivanje već postojećih manjih utvrda, evidentna je u vrijeme Stjepana II Kotromanića, a posebno u vrijeme Tvrtka I. Pravo na podizanje utvrda, pored vladara, na prijelazu dvaju stoljeća dobile su i vlasteoske porodice, što je do izražaja došlo posebno početkom 15. stoljeća. U tom razdoblju svakako treba računati i na podizanje utvrde Toričan.

U pisanim izvorima ime grada prvi put se javlja u zapisu o bogumilskom jevanđelju iz 1393. godine, u kojem se navodi da je gospodar Toričana bio tepčija Batal.¹⁵ Za navedeno pitanje značajno je istaći da je Batal živio upravo u

8 Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, str. 78-79 (dalje: Kovačević-Kojić, *Naselja*).

9 Ibidem, str. 77.

10 Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni riječnik*, II, Zagreb, 1975, str. 1456.

11 O tipologiji srednjovjekovnih naselja i fazama razvoja vidi: Pavao Anđelić, "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", *GZM, Arheologija*, N. S. Sv. XVIII, 1963, str. 179-192.

12 Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije*, str. 373.

13 Mandić, *Vezirski grad*, str. 26.

14 Mazalić, *Travnik i Toričan*, str. 160-164.

15 Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije*, str. 373.

drugoj polovini tog stoljeća i da se u pisanim izvorima Toričan navodi kao grad koji on drži. Stoga se vjerovatnim čini da je tvrđava izgrađena u vrijeme graditeljskog zamaha u drugoj polovini 14. stoljeća, najkasnije do 1393. godine, a da je već početkom 15. stoljeća njegova odbrambena uloga bila vrlo zapažena. U nedostatku pouzdanih pisanih izvora, vrijeme gradnje Toričana moramo ostaviti još uvijek otvorenim, no drugi podaci ipak govore da je Toričan postao značajno mjesto lokalne uprave, a njegov vlasnik, tepčija Stipan Batal, svakako je predstavljao najugledniju ličnost u tom kraju i ujedno nosioca lokalne vlasti u župi Lašva. Njegov utjecaj nije bio ograničen samo na taj prostor. Naime, položaj tepčije osiguravao mu je utjecajno mjesto i na dvoru bosanskih vladara.¹⁶ Po svojoj funkciji tepčija je pripadao samom vrhu državnih dostojanstvenika, predstavnika vladarevog upravnog aparata. On je kao neposredni kontrolor nad vladarevim zemljišnim posjedima vodio evidenciju korisnika, uvjeta korištenja vladarskih zemljišnih posjeda, i tim posjedima je utvrđivao međe. Pri darivanju državnih posjeda nekom vlastelinu javlja se kao prvi a pri potvrđivanju kao drugi svjedok.¹⁷ Stoga ime tepčije Batala redovno nalazimo na poveljama bosanskih vladara u svojstvu svjedoka među bosanskom feudalnom elitom.

Najranije pojavljivanje Batala u pisanim izvorima srećemo 18. juna 1391. godine, a potom 7. novembra 1392. godine.¹⁸ Na različitim poveljama tepčija Batal kasnije se spominje kontinuirano 1395, 1399, 1400. i 1405. godine.¹⁹

Ne zna se tačno do kada je živio Batal i do kada je u svome posjedu imao Toričan. Budući da povelja iz 1391. godine predstavlja najstariji dokument iz Dabišine kancelarije, izdata samo nekoliko mjeseci nakon njegovog stupanja na prijesto, to znači da je Stipan Batal bio tepčija još za vladavine Tvrtka I. Dosadašnja historijska istraživanja navodila su 1399. kao godinu posljednjeg pojavljivanja Batala u dokumentima, te se pretpostavljalo da je umro 1400. godine. Analizom jedne povelje čija datacija nosi nadnevak 1398. godine, na kojoj je i ime tepčije Stipana Batala, ustanovljeno je da ona potječe iz kasnijeg vremena, negdje između maja 1404. i januara 1407. godine. Time se životni vijek Batalov u odnosu na ranija istraživanja pomjera za nekoliko godina.²⁰

Koliko je na osnovu pisanih izvora poznato, nakon Batala u posjed Toričana došao je bosanski vojvoda Hrvoje Vukčić. Međutim, nije sasvim izvjesno kada i na koji način je dospio u njegove ruke, da li je direktni nasljednik

16 Miloš Blagojević, "Tepčije u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj", *Istorijski glasnik*, 1-2, (1976), str. 27-37 (dalje: Blagojević, *Tepčije*).

17 Blagojević, *Tepčije*, str. 32.

18 Đuro Tošić, "Dvije povelje bosanskog kralja Stjepana Dabiše", *Istorijski časopis*, XXXIX/1992, Istorijiski institut SANU, Beograd, 1994, str. 6, 7, 9, 10, 12, 18, 19, 20.

19 Truhelka, *Grobnica*, 371-372; Đuro Tošić, "Dvije bosanske povelje iz XV vijeka", *Istorijski časopis*, XL-XLI/1993-94, Istorijiski institut SANU, Beograd, 1995, str. 22.

20 Pavao Anđelić, "Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića", *GZM, Arheologija*, NS, XXVI, 1971, str. 358; Tošić, *Dvije bosanske povelje iz XV vijeka*, str. 20, 21, 24, 33, 41.

od Batala, ili su možda optužbe Mađara neosnovane i politički motivirane s obzirom na njihove pretenzije na pojedine teritorije. Mađari su, naime, ovog bosanskog velikaša optuživali da je do Toričana došao na nelegalan način, preotevši ga od bosanskog kralja zahvaljujući izdaji kraljevog kaštelana u Toričanu, Petra Bodole. Optužba je datirana samo sa 15. novembra,²¹ ali je mogla potjecati iz 1413. ili vjerovatnije 1414. godine. Ne samo zato što su te godine za bosansko-ugarske odnose veoma značajne, posebno za područje Lašve, nego i stoga što se rasplet tih odnosa, barem u toj fazi, događao upravo na njenom području. Ako je Žigmund I. februara 1415. godine potvrdio Ostoji povlastice i povelje za neke gradove, posjede i tvrđave, onda za Toričan to nije mogao. U tome bi upravo mogao biti razlog optužbi na Hrvoja, posebno stoga što se udaljavao od Mađara i bio sve bliži Osmanlijama, koje je najzad i pozvao u pomoć. Ubrzo potom dogodio se definitivni rasplet tog nesporazuma, početkom augusta 1415. godine u sukobu Ugara i Osmanlija na području Lašve u kojem su Ugri, kako to izvori govore, doživjeli težak poraz.²² No, ne treba zaboraviti da je Hrvoje Vukčić bio usko povezan sa ranijim gospodarem Toričana, tepčijom Batalom, za kojim je bila udata Hrvojina sestra Resa,²³ pa je u posjed Toričana mogao doći i po tom osnovu i na miroljubiv način. U svakom slučaju, ukoliko je ovaj velikaš u svom posjedu imao Toričan, to je moglo trajati do smrti Hrvoja Vukčića 1416. godine.

U relevantnoj historijskoj literaturi navodi se da je nekoliko godina nakon smrti Hrvoja Vukčića Toričan 1421. godine u rukama Radoslava Pavlovića.²⁴ Takvu pretpostavku krajem 19. stoljeća u historijsku literaturu prvi je uveo Konstantin Jireček i "in Lasseua" poistovjetio sa Lašvom, a "Turice" sa današnjim selom Turići u slivu Lašve, odnosno u župi Lašvi. Kasnije su to preuzimali i drugi, ne baveći se detaljnijom analizom dubrovačkog izvora iz kojeg su podaci preuzeti. Tako se kao kaštelan Toričana tih godina spominjao vlastelin Radoslava Pavlovića, Vukašin Raspođić,²⁵ ali istovremeno i kao knez u Toričanu.²⁶

Jedno drugo istraživanje ukazuje da se navedeni podaci ne odnose na Toričan u Lašvi, nego da je "Castrum Turrize" u naprijed spomenutim slučajevima grad Torić u župi Bileća.²⁷ Ustvari, pisar je pogrešno upisao "in

- 21 Ljudevit Thallosy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb, 1916, str. 29.
 22 Živković, *Tvrto II Tvrković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo, 1981, str. 67-71.
 23 Ilarion Ruvarac, "Draga, Dragana, Resa", *GZM*, III, 1891, 232-236; Ferdo Šišić, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb, 1902, str. 21; Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije*, str. 371.
 24 *Spomenik S.K.A.*, XI, Spomenici srpski, sakupio Konstantin Jireček, Beograd, 1892, str. 81; Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, str. 119-120 (dalje: Vego, *Naselja*); Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 252; Ista, "O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI, 1970-71, (1971), str. 335, 340-341 (dalje: Kovačević-Kojić, *O knezovima*).
 25 *Spomenik S.K.A.* XI, str. 81; Vego, *Naselja* str. 119-120; Kovačević-Kojić, *O knezovima*, str. 335, 340-341; Ista, *Gradska naselja*, str. 252.
 26 Ista, *O knezovima*, str. 340-341.
 27 Pažnju na ovaj podatak skrenuo mi je mr. Esad Kurtović, asistent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek historija. Njegovom dobrotom u prilici sam da se poslužim ovim podacima

Lasseua – u Lašvi” umjesto Lastva kod Trebinja, u čijoj blizini se nalazio Torić. Međutim, ni Torić (Turriže) nije pripadao Lastvi, ali je bio u njenoj neposrednoj blizini.²⁸ Pouzdano se zna da je Radoslav Pavlović bio gospodar župe Bileća i nekih drugih dijelova u Hercegovini. Ova korekcija u potpunosti otklanja jednu dilemu koja se nametala: otkuda Radoslavu Pavloviću posjed u župi Lašva, kada i na koji način je do njega došao? Kritička obrada izvora i sagledavanje šireg konteksta događaja i ostalih lokaliteta u navedenom izvoru otklanja posljedice koje su proistjecale iz nepreciznosti dubrovačkog pisara i interpretacije tog izvora.

Jedna od bitnih funkcija utvrđenih gradova jeste zaštita obližnjeg naselja, kao i da se u slučaju opasnosti njegovo stanovništvo može skloniti na sigurno mjesto. Prema M. Mandiću, ”Toričan je branio varoš nepoznata imena u dolini Lašve između Varošluka i Turbeta”.²⁹ Arheoloških i pisanih nagovještaja o postojanju druge varoši na tom prostoru nemamo. U razvoju srednjovjekovnih naselja takvoga tipa varoši i tvrđave su usko vezani, pa se zato čini da bi se zaštitna funkcija varoši jedino mogla odnositi na nekadašnju varoš u blizini tvrđave, danas poznatijem selu Varošluk.

Po svojoj arhitekturi Toričan je spadao u kategoriju manjih, tzv. brdskih utvrđenja, kaštel sa vrlo povoljnim položajem i malim branjenim prostorom. Imao je izduženu osnovu sa dvije kule na kraju, bio je prilagođen ratnoj tehnici i vojnim potrebama, no nedovoljno za stanovanje i razvoj stambenih jedinica unutar prostora opasanog bedemima.

U tom stadiju razvoja zatekao ga je i pad Bosne pod osmansku vlast 1463. godine. Ko je do osmanskog zauzimanja, osim Hrvoja Vukčića, posjedovao Toričan, nije poznato. Batalovi sinovi Vuk, Stipan i Ostoja mogu biti potencijalni nasljednici. Svi oni imali su titule kneza i u pisanim dokumentima se spominje Vuk 1399, zajedno sa ocem, a Stipan i Ostoja nešto kasnije, 1409. godine.³⁰ Ako je genealogija približno dobro izvedena među Batalovim nasljednicima, ujedno i gospodarima Toričana, do pada pod osmansku vlast bili su knez Pavo Šantić 1426, a kasnije Ivan Šantić, koji se u poveljama javlja više puta, 1446. i 1451. godine kao knez, a neposredno pred pad pod osmansku vlast 1461. godine i kao vojvoda.³¹ Ova lica su, prema tome, predstavljala i lokalne organe vlasti na području župe Lašva. Nije međutim poznato da li je Toričan i dalje ostao centar lokalne uprave u župi ili je već u posljednjim godinama

---

i korigiram ranija stajališta, na čemu mu zahvaljujem.

28 Marko Vego, ”Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini”, *Hercegovina* 1, Mostar, 1981, str. 285, 286. U svojim istraživanjima Sima Ćirković također navodi Torić u predjelu Bileće i Trebinja kao posjed hercegogovog sina Vladislava. (Sima Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, str. 257).

29 Mandić, *Prehistorijske sredovječne utvrde*, str. 38; Mandić, *Turbe kod Travnika*, str. 85; Isti, *Vezirski grad Travnik*, str. 27.

30 Truhelka, *Grobnica*, str. 372.

31 Anđelić, *Originalni dijelovi*, str. 358.

bosanske samostalnosti možda premješten u Travnik. Do pada pod osmansku vlast o njemu više nemamo pisanih tragova, a i njegova sudbina nakon 1463. godine je prilično nerazsvjetljena. Nekoliko podataka u različitim izvorima 1503, 1519. i 1626. godine navodilo je veoma često na različite zaključke koji nisu bili na tragu njegove stvarne historijske sudbine.

Historijski izvori o Toričanu nakon 1463. godine

U ugovoru između ugarskog kralja Vladislava i Bajazida II (august 1503), potom i ugovorom dviju država iz 1519. godine, Toričan je pripadao Osmanskom carstvu.³² Poslije toga o Toričanu nije bilo poznato ništa, osim što ga Dubrovčanin u službi austrijskog cara Atanasije Đorđić 1626. godine spominje kao razrušen grad. Na osnovu podataka iz tih ugovora, Đ. Mazalić je smatrao da je Toričan kao i Travnik nakon 1463. godine privremeno pripao Ugarskoj, te da su ih Osmanlije osvojili krajem 15. stoljeća, a Ugri ih se definitivno odrekli ugovorom o miru iz 1503. godine.³³

Ono što se nameće kao pitanje jeste kada su Osmanlije uspostavili vlast nad prostorom sjeverozapadno od Travnika, dakle nad gornjim tokom Lašve, gdje se nalazio i Toričan. Odgovor na ovaj problem bio je višestruko uvjetovan i otuda je davao različite rezultate. Ne ulazeći u pojedinačna sagledavanja, sumarno ističemo da je većina autora saglasna da uspostava osmanske vlasti u okruženju Travnika, posebno u njegovom sjeverozapadnom području, u uzvodnom toku rijeke Lašve, nije bila brza i da je ona trajala, prema nekima, i do kraja 15. stoljeća, a gotovo sigurnim se smatralo da nije uspostavljena odmah 1463. godine, opravdavajući to najčešće osnivanjem minijaturnog "Bosanskog kraljevstva" (1465-1475) kojemu je pripadao i Travnik.³⁴

Na osnovu toga preostaje da ni Toričan nije bio u sastavu Bosanskog sandžaka i da je nakon 1463. godine pripadao Ugarskoj.

Ovakva mišljenja Adem Handžić nije prihvatio i isključio je svaku mogućnost ulaska Travnika u sastav te "bosanske kvazi države" (Bosanskog kraljevstva), 1465-1475. godine, kao tampon zone dviju država, Ugarske i Osmanskog carstva, između Travnika i Jajačke banovine. To novouspostavljeno kraljevstvo, kako je ustanovio, protezalo se na prostoru Doboj-Maglaj-Tešanj.³⁵

32 Mazalić, *Travnik i Toričan*, str. 160; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982, str. 55 (dalje: Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

33 Mazalić, *Travnik i Toričan*, str. 146.

34 Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 149. Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme vezira*, Travnik, 1973, str. 15-16; Hamdija Kreševljaković – D. M. Korkut, *Travnik od 1463-1878*, Travnik, 1961, str. 9; Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 85.

35 Adem Handžić, "Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka", *Radovi III*, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica, 1973, str. 385 (dalje: Handžić, *Nahija Brod*).

To potvrđuju historijski izvori iz druge polovine 15. stoljeća iz kojih nedvojbeno vidimo da je i Toričan u sastavu Bosanskog sandžaka.

Neposredno nakon pada Bosne, zauzeća i brzog gubitka grada Jajca (1463) i potom osnivanja ugarske Jajačke banovine, osmanske vojne snage u prvoj polovini zul-hidždžeta 868. h.g. (5-14. augusta 1464) bile su u Toričanu. Vidimo to na osnovu naknadne bilješke u defteru iz 1455. godine koji sadrži naredbe o dodjeli timara do novog popisa 1468/69. godine.³⁶ Kako je sultan te promjene potvrđivao u mjestima gdje se trenutno nalazio, to znači da je i on tih dana boravio u samom Toričanu ili njegovoj užoj okolini. Zato se osnovano može pretpostaviti da je logor Osmanlija sa sultanom bio u ravničarskom području gornjeg toka Lašve u pripremi za jedan od pohoda, najvjerojatnije pokušaja ponovnog zauzeća grada Jajca sredinom 1464. godine. I sve druge bilješke nastajale su u područjima koja su oni čvrsto držali u svojim rukama, bez obzira da li se radilo o potpunoj uspostavi redovne vlasti ili samo vojne uprave. Kako su u osmanskoj vojnoj strategiji najisturenije tvrđave služile kao uporišta i polazišta za daljnja osvajanja, sasvim je izvjesno da je Toričan i njegovo okruženje predstavljao jedno takvo zbrno mjesto tokom ponovne opsade Jajca, od 12. jula do 22. augusta 1464. godine.³⁷ Nastanak navedene napomene u potpunosti se uklapa u vremenski okvir novog sultanovog pohoda na Jajce.

Iako se historičari pozivaju na defter iz 1468/69. godine kada govore o Travniku, ne uzima se u obzir činjenica da je upravo tim popisom naveden veliki broj pustih sela iz gornjeg toka Lašve, dakle u neposrednoj okolini tvrđave Toričan, među kojima su ubicirana sela Bilo Bućeje, Trebeuša, Kneževo, te i neka druga, kao Varoš (vjеровatno Varošluk), Lahovići (možda današnji Vlahovići), Vidovije (možda Vitovlje).³⁸ Ona bez sumnje ne bi bila popisana da nisu ušla u sastav novonastalog sandžaka. Ovo zato isključuje bilo kakvu mogućnost eventualne ugarske jurisdikcije nad gornjim tokom Lašve.

Osmanlije su, kako se iz navedenih izvora vidi, već nakon 1463. godine u potpunosti imali vlast u gornjem toku Lašve, time i nad utvrđenim Toričanom. Povremena ratna dještva i žestoki sukobi koje izvori navode nisu dovoljno pouzdan oslonac za tvrdnje da je to područje izvan kontrole sultana, niti da su ga Ugri zaposjedali. Upadi Vuka Grgurevića su kratkotrajni, svedeni na samo nekoliko dana, čak bez dužeg zadržavanja, tako da zaposjedanja tog područja nije bilo. I osmanske jurišne jedinice su vršile upade i ratno djelovale duboko u teritoriji neprijatelja.

Drugo, za povijest ove utvrde vrlo važno pitanje je šta se s njome desilo nakon osvajanja od strane Osmanlija.

36 Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo, 1964, str. 105.

37 Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 42.

38 Istanbul, Atatürk Kütüphanesi (Belediye Kütüphanesi), Muallim Cevdet Yazmalari, T.D. No. 0,76. fo. 151-152.

Toričan nakon pada pod osmansku vlast 1463-1530. godine

U historijskoj literaturi preovladava mišljenje da je većina srednjovjekovnih utvrda uslijed ratnih dještava i dugotrajnih opsada ili neposredno nakon njihovog zauzeća od strane Osmanlija u potpunosti srušena. Na temelju čini se ponekad proizvoljnih izvještaja i loše obaviještenosti pojedinih krugova zainteresiranih za stanje u Bosni iskristaliziralo se nekoliko stavova o veoma malom broju utvrda koje su preživjele jedan takav historijski lom. Tako papa Pije II govori o 80 porušenih gradova u jednom kratkom vremenskom razmaku od samo osam dana,³⁹ Franc Babinger o svega 5-6 očuvanih tvrđava nakon 1463. godine,⁴⁰ a Hazim Šabanović da su Osmanlije određeni broj utvrda razorili, po sultanovoj naredbi, iz dva razloga: da bi se izbjegla potreba držanja velikog broja vojnih snaga i da bi se spriječila mogućnost vojnog organiziranja i pobune domaćih snaga koje nisu prihvatale novu vlast.⁴¹ Premda niko izričito ne govori šta se i kako dogodilo sa tvrđavom Toričan, uglavnom se konstatira da je nije mimoišla sudbina većine drugih te da je porušena od Osmanlija nakon osvajanja. Iz onoga što o njemu govori Đ. Mazalić proizlazi bi da je Toričan porušen krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, kada su ga i osvojili. Istina, istakao je da se kao ruševina spominje 1626. godine. I pored takvih pretpostavki, u ostacima utvrde je konstatirao ostatke ležišta greda polaganih po dužini zidova, na način praktikovan u osmanskoj arhitekturi kod utvrda.⁴² K. Papić je konkretnije naglasio da je "Toričan nakon turskog osvajanja pretrpio razaranja" i u odnosu na travničku tvrđavu dakle nije bio u funkciji.⁴³ Iz ovoga međutim ostaje nejasno u kom periodu se to desilo, neposredno po osvajanju ili pak nakon protoka izvjesnog vremena.

Već smo naprijed istakli da su Osmanlije pod svojom kontrolom imali teritorij kome je pripadao i Toričan još od 1463. godine, bez obzira na to što je on bio nenaseljen i što ga izvori s kraja 15. stoljeća ne spominju. Treba naglasiti da, za razliku od deftera iz 1468/69. godine, naredni obuhvaćaju samo naseljena područja, tako da je navedena oblast u popisima redovno izostajala. Naravno da je i nad tim područjem morao biti organiziran neki vid uprave, u ovom slučaju to bi dakle mogla biti samo vojna uprava. Nezavisno od uspostave civilne vlasti, morao je biti uspostavljen sistem odbrane i vojne zaštite, pogotovo što je to područje izloženo veoma čestim napadima. To je i jedan od razloga zbog kojih je ovaj kraj tako pust. Jedino u područjima sukoba dviju

39 Nikola Maslač, "Travnik u prošlosti (do 1878)", *Travnička spomenica*, Sarajevo, 1932, str. 32.

40 Franc Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Novi Sad, 1968, str. 83.

41 Hazim Šabanović, "Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI vijeka", preštampano iz *GDI BiH*, god. XI, 1960 (1961), str. 209-210.

42 Mazalić, *Travnik i Toričan*, str. 160. Vjerovatno štamparskom greškom, kod Mazalića se pojavljuju različite godine: 1626. (str. 148) i 1620. (str. 160). Budući da je 1626. i u izvoru kojim se on koristio, to smo prihvatili 1626. godinu. (Uporedi: Truhelka, *Grobница bosanskeg tepčije*, str. 371)

43 Krešimir Papić, *Travnik, grad i regija*, Travnik, 1975, str. 98.

vojski zabilježen je toliki broj pustih sela. U cijelom tadašnjem Bosanskom sandžaku još samo nahije Uskopje i Trebotić (33 i 43) su imale veći broj pustih sela od nahije Lašva. Upravo su to dakle područja čestih sukoba sa Ugarskom i velikih pustošenja. U odnosu na Lašvu, čiji su prirodni štit i granicu predstavljali dobrim dijelom planina Vlašić i prijevaj Komar, Uskopje i Trebotić su bili potpuno otvoreni ka Ugarskoj dolinama Vrbasa i Drine.

U strategiji svojih osvajanja Osmanlije su nastupali veoma taktično. Silom se nisu koristili kao isključivim i jedinim sredstvom, nego su u nekim područjima nudili podređivanje mirnim putem, uz određene povlastice ukoliko dođe do kompromisa. U slučaju kompromisa nosioci vlasti ili zapovjednici pojedinih tvrđava mogli su zadržati svoje ranije stečene položaje. U protivnom, od stepena otpora zavisila je oštrina kazne, i ukoliko je on bio žešći i duži ona je bila teža. Stoga su u zavisnosti od procjene trenutnog stanja na različite načine postupali zapovjednici pojedinih gradova u Bosni.

U izvorima se spominje predaja određenih tvrđava, pa su zato njeni zapovjednici i nagrađivani. To se npr. dogodilo u Sokolu,⁴⁴ Susidu,⁴⁵ i nešto kasnije (do 10. 9. 1477. g.) u Doboju.⁴⁶ Takve tvrđave, znači, nisu pružale značajniji otpor, ili ga nisu pružale duže, pa je od toga vjerovatno zavisio i stepen njihovog oštećenja. S druge strane, tvrđave koje su imale izgleda na uspješnu odbranu i mogle duže odolijevati pružale su značajniji otpor i opsade su duže trajale. Bez obzira na obim njihovog razaranja u toku borbi, za mnoge je dokazano da su nakon zaposjedanja bile popravljane, dograđivane, ili su korištene u onakvom stanju u kakvom su zatečene. Određeni građevinski radovi i popravke na travničkoj tvrđavi su vršeni prije 1485. godine, u vrijeme namjesnikovanja Ajas-bega.⁴⁷

Premda se ne mogu uzeti u obzir, ovdje samo želimo ukazati na dvije sačuvane usmene predaje koje govore o teškom osvajanju Toričana. Prema jednoj, opsada ove utvrde trajala je sedam godina, dok druga jedan nadgrobni spomenik pripisuje vojniku koji je poginuo pri osvajanju Toričana.⁴⁸ Iz arheoloških ostataka se vidi da Toričan nije spadao u red bolje utvrđenih mjesta i nije ga trebalo dugo opsjedati. Čak i mnogo bolje utvrđeni Travnik ili neki drugi grad u blizini nije pružao otpor tako dugo.

Kako Toričan nije predstavljao veliko uporište koje je moralo biti izloženo dužim napadima, tako su i izgledi za njegovu odbranu bili mali, te je izvjesno da je brzo osvojen ili je predat.

44 Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, str. 361.

45 Nedim Filipović, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", *Godišnjak ANUBiH*, knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, Sarajevo, 1974, str. 141.

46 Handžić, *Nahija Brod*, str. 385.

47 Kreševljaković – Korkut, *Travnik u prošlosti*, str. 9.

48 Petrović, *S arheologom*, str. 18.

Bez obzira na to da li je u prvim naletima Osmanlija značajnije stradao ili nije, bilješka iz 1464. godine govori o vojnom prisustvu u njemu, gdje je morala biti smještena i graničarska posada.

U istraživanjima koja su se ticala bilo kojeg od naprijed istaknutih pitanja uopće se ne nagovještava niti ostavlja prostor za mogućnost da je Toričan uopće mogao predstavljati fortifikacijski objekt Osmanskog carstva.

Sistem vojne organizacije Carstva, posebno njegovih rubnih dijelova, podrazumijevao je specifično uređenje po principu krajišta ili vojnih krajina u kojima su bile smještene posebne vojne snage graničari-ulufedžije. One nisu ulazile u timarske popise pojedinih sandžaka, nama mnogo poznatije, nego su najčešće popisivane odvojeno, obuhvatajući čitav pojas, koji se nekad protezao i kroz nekoliko sandžaka. Razlog takvom popisivanju tvrđava sa krajiškim statusom je način njihovog finansiranja. Njihove posade nisu dobijale zemljišne posjede, timare, nego su finansirane direktno iz državnih prihoda, i prema tome su i evidentirane u posebne deftere.⁴⁹ Zbog toga u prvim popisima (do kraja 15. i početak 16. st.) uglavnom srećemo mali broj posada, i to isključivo posada timarnika. U najranijem popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine spominje ih se 17, i to: Kličevac, Borovac, Kreševo, Crešnjevo, Prozor, Susid, Vranduk, Bobovac, Hodidjed, Jeleč, Zvečan, Dobrun, Borač, Višegrad, Mileševo, Samobor i Tođevac. Ispred ovih tvrđava i posada postojale su i isturene posade graničara u krajiškoj zoni, čiji teritorijalni opseg nije poznat, ali se nalazio između najisturenijih navedenih tvrđava te Jajačke i Srebreničke banovine.

Prvobitna krajina, stabilizirana krajem 15. i početkom 16. stoljeća, prema A. Handžiću pružala se u polukrugu od Susida i Akhisara na Vrbasu do Srebrenice i obuhvatala je gradove: Susid, Akhisar, Travnik, Vranduk, Perin, Kušlat i Zvornik.⁵⁰ Činjenica da se Toričan nalazio unutar navedenog prostora upućuje na to da je i on već od njegovog pada pod osmansku vlast predstavljao jednu od isturenijih graničnih utvrda i da je imao posadu graničara-ulufedžija.

Teritorijalni izgled krajine se nije bitnije mijenjao sve do pada ove dvije banovine pod osmansku vlast, ali su ipak neki od ranijih gradova, kao Travnik i Vranduk, početkom 16. stoljeća (do 1516. g.) izgubili izrazito krajiški karakter. Stabilna osmanska vlast i vojno uređenje, kao i mirovni ugovori početkom 16. stoljeća, doveli su do ukidanja takvog statusa nekim gradovima. Toričan ga je međutim zadržao sve do pada Jajačke banovine 1527. godine. Od tada imamo jasnu potvrdu o tome da je Toričan još uvijek, pa i poslije toga, u svojoj vojnoj funkciji, kao i o prisustvu posade u njegovoj tvrđavi. Pretpostavku da je Toričan imao graničarsku posadu još ranije potvrđuje i nekoliko veoma važnih podataka.

49 Adem Handžić, "O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću, sjeverna i sjeverozapadna granica", *Prilozi instituta za istoriju*, XXIII, 24. (1988), 47 (dalje: Handžić, *O organizaciji vojne krajine*); Isti, "Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *GDI BiH*, XIII/1962 (1963), str. 321.

50 Handžić, *O organizaciji vojne krajine*, str. 47.

Godine 1489. čifluk Jusufa u selu Bila dat je na uživanje Ahmedu, u to vrijeme kethudi Toričana. Već tada, dakle, on je imao posadu, o čijoj jačini i sastavu nemamo podataka.⁵¹

Nedvojbena spomen ranijeg postojanja "posade" nalazimo u defterima sredinom 16. stoljeća. Iz jednog od njih vidi se da je u vrijeme namjesnikovanja Firuz-bega (1505-1512) tadašnjim posadnicima tvrđave sandžak-beg nedaleko od tvrđave dodijelio zemljišne posjede za obrađivanje i pored toga što su imali redovne graničarske plaće, "ulufu". Iz istog izvora vidimo da je tvrđavom neko vrijeme zapovijedao Husejn-aga.⁵² Kada mu je povjerena ta dužnost i do kada ju je obavljao, nije poznato. Budući da je poznat dizdar od 1530. godine, Husejn je morao službovati ranije. Ako je, dakle, mogla postojati dilema da li je ta tvrđava nakon 1463. godine očuvana i stavljena u funkciju, dva navedena podatka dovoljna su za njeno otklanjanje.

Nije poznato u kojoj mjeri je tvrđava zadržala prvobitni srednjovjekovni izgled i koliko izmjena je pretrpjela. Izgleda da su u vrijeme osmanske vladavine ipak vršeni neki manji građevinski zahvati, što je Đ. Mazalić nagovijestio prepoznavši neke elemente arhitekture osmanskog perioda, no čini se da oni nisu bitnije mijenjali njegovu osnovu, tako da se može reći da je zadržala ranije srednjovjekovne konture. Ni konfiguracija terena nije dozvoljavala veće izmjene te osnove. Ipak, vremenski period od 1463. do 1540. godine nije kratak da bi zatečeno stanje tvrđave moglo izdržati bez određenih zahvata na obnovi ili barem na ojačavanju pojedinih dijelova, posebno ako se povremeno nalazila i pod opsadom.

Posada Toričana 1530. godine

Vrstu i jačinu posade u jednoj tvrđavi određivali su geostrateški uvjeti i sveukupne prilike u pojedinim dijelovima Carstva. Stoga je svaka promjena sa sobom redovno donosila i promjene u pojedinim utvrđenim mjestima, posebno u uvjetima teritorijalnog proširenja, pomjeranja granice i neutraliziranja neposredne vojne opasnosti. Nakon osvajanja Jajca, Toričan je izgubio prvobitni "krajiški" status, ukinuta je posada graničara, ili je ista pretvorena u timarsku koja je tada bojala 32 člana, što ju je po brojnosti svrstavalo u red posada srednje veličine u Bosanskom sandžaku. U razdoblju između 1530. i 1540. godine njome je neprekidno zapovijedao dizdar Ibrahim, što predstavlja veoma rijetku pojavu u tvrđavama između 1530. i 1540. godine, jer su dizdari uslijed različitih faktora često mijenjani. Njegov timarski posjed, koji je dijelio s još jednim posadnikom, činila su sela Bučić (Lašva) i Klopački Vrh (Brod). Ubrajao se u dizdare s manjim primanjima u sandžaku, što pretpostavlja da nije imao veće ratno iskustvo ili se nije posebno iskazao u pohodima ako je u njima

51 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, (BBA) Tahrir Defteri (T.D.) No. 24. fo. 34.

52 BBA, T.D. No. 1072, str. 140.

učestvovao. Nije dakle bio visokorangirani zapovjednik tvrđave, te je njegov dio u timaru iznosio 2.500 akči. Kako su ćehaje često dolazili na mjesta dizdara, moguće je da je Ibrahim do tada bio ćehaja u Toričanu ili nekom drugom mjestu i da je tek tih godina stupio u dizdarsku službu. Dodjela timara s tako malim iznosom jednom dizdaru svjedoči da u to vrijeme tvrđava dakle i nije imala neki veliki značaj kao što je to bilo prije osvajanja Jajca. Starješine strateški značajnih tvrđava redovno su po visini timara prednjačili u odnosu na druge.

Zamjenik dizdara bio je Timurhan, sin Jusufov, koji je vjerovatno i ranije službovao u toj tvrđavi, do 1538. godine, kada je umro. Njegov dio timara u iznosu od 2.200 akči, u selu Donji Lučani u nahiji Brod, naslijedio je Ismail, koji je sa službe u Travniku premješten u Toričan. Vjerovatno ga je naslijedio i u službi koju je obavljao do 1540. godine.

Od članova posade vrijedno je spomenuti i serbuljuka Sulejmana, sina Husejnovog, koji je također duži period, od 1530. do 1540. godine, neprekidno obavljao tu službu. Po visini timara a i specifičnosti službe, uz serbuljuka može se izdvojiti Mahmud, sin Hizra, tobdžija ove tvrđave. Ovoj dvojici posadnika na zajedničko uživanje bilo je dodijeljeno selo Kruščica na području nahije Lašva, a i visina koju su dobijali gotovo je bila podjednaka, serbuljuk 1.614, a tobdžija samo akču manje, 1.613. Tobdžija međutim svoju službu iz nepoznatih razloga nije obavljao dugo, do 1531. godine. Na istoj dužnosti ga je naslijedio Omer, sin Hubjara, do tada na službi u Travniku. Nakon Omerove smrti, 1537. godine, istu je u naredne tri godine nastavio obavljati Sulejman do 1540. godine, kada je premješten na službu u Bočac.⁵³ Dosadašnja arheološka istraživanja nisu ukazivala na postojanje tragova posebno utvrđenih položaja za odbrambenu artiljeriju, iako je ona evidentno postojala u ovoj utvrdi, makar i u simboličnom broju od jednog topa. Sveobuhvatnija arheološka istraživanja toga lokaliteta bi vjerovatno potvrdila ono na šta ukazuju pisani izvori.

Tvrđave su po pravilu bile objekti zatvorenog tipa na teško pristupačnim mjestima u koje je ulaz moguć samo na kapiju, koja se mogla otvarati i zatvarati kada je to potrebno. Zato su u okviru posada skoro redovno postojale službe "bevaba", vratara ili kapidžija. Ovo je posebno bilo važno u slučaju opasnosti jer je posade činilo sigurnijim. U ovoj tvrđavi od 1530. godine tu službu je obavljao Hasan. Njegov posjed, u koji je ulazilo selo Zabilje (Lašva), nije odudarao od rente ostalih članova posade i iznosio je uobičajenih 1.400 akči. Ovaj vratar nije, kao što su dizdar i serbuljuk, ostao duže na službi kad mu je ona 1536. godine prestala, a njegov timar dodijeljen je Mehmedu, sinu Mustafe, ranijem članu posade u Maglaju, koji ga je tada pa do 1540. godine naslijedio u Toričanu.

Posada nije imala imamsku službu koja je finansirana dodjelom zemljišnog posjeda, što je vrlo rijetka pojava u tvrđavama 1530. godine. Ostali članovi

53 BBA, Maliyeden Müdevver (MMV), No. 540. fo. 53.

posade predstavljali su obične vojnike – nefere, pa se prema tome i visina njihovih timara kretala u granicama predviđenim za te službe, konkretno u ovoj tvrđavi od 1.400 do 1.408 akči.

Timari su se uglavnom nalazili u nahiji Lašva i susjednoj nahiji Brod, a pripadala su im sela u Lašvi: Bučić, Kruščica, mezra Trebeuša, mezra Bilo Bućeje, Korimlje, Raspor, Jarjanić, te u Brodu: Klopački Vrh, Donji Lučani, Drivuša, Vardište, Koprivnica, Janjići, Klopče, Gorica, Javori, Dobrinje, kao i selo Kovačić u nahiji Bobovac.

Zauzeće Klisa 1537. godine i proširenje Carstva u Slavoniji doveli su do gubljenja značaja kakav je Bosanski sandžak imao do kraja treće decenije 15. stoljeća. Teritorijalne promjene, redovno praćene vojnim, rezultirale su ne samo smanjenjem broja snaga nego i potpunim ukidanjem posada u pojedinim tvrđavama.

U tom procesu 1540. godine ukinuta je i posada u Toričanu i u popisima vojnih posada ona se više ne javlja. Od tada utvrda je zapuštena i počelo je nježno zarušavanje. Izvori iz druge polovine 16. stoljeća uglavnom je spominju kao "ruševna tvrđava Toričan" ("*harabe kal'a-i Toričan*").⁵⁴ Evropski kartografi su je ipak i dalje sa različitim stepenom približnosti i u djelimično različitim varijantama, vjerovatno pod utjecajem vlastite jezičke tradicije, unosili u svoje karte. Tako Toričan kod Laziusa 1556. i Merkatora 1590. godine srećemo kao Dorizan, dok ga je Da Vignola 1689. godine, nešto bliže današnjoj upotrebi, označio kao Torizan.⁵⁵ Neophodno je naglasiti da su na tim projekcijama uvrštavane i neke druge značajne utvrde koje u to doba nisu postojale, ali su kao nekada vrlo važni vojni punktovi u kartografiji i dalje prisutni. Budući da su rađene u vojne svrhe i nastajale kao kompilacije prethodno poznatih karata, u njih su unošeni prije svega elementi značajni sa tog aspekta, bez obzira na to što dalje nisu bili u upotrebi. Iz tih razloga Toričan se u njima pojavljivao do kraja 17. stoljeća.

Na lokalitetu gdje se nalazila utvrda, nekadašnje ime Toričan potpuno je iščezlo, a uspomena na postojanje srednjovjekovnog kompleksa, utvrde sa podgrađem, zadržala se u imenu današnjeg naselja Varošluk, koje se nalazi na mjestu nekadašnjeg podgrađa.

54 BBA, T.D. No. 435; Ankara, Tapu Katastro Genel Müdürlüğü (TKGM), T.D. No. 477 (novi broj 11).

55 Ratimir Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, ANU BiH, Sarajevo, 1970, str. 37, 45, 57.

SREDNJOVJEKOVNI TORIČAN NA RAZMEĐU DVIJU EPOHA

Sažetak

Historiografska literatura prilično je oskudna odgovorima na brojna pitanja iz prošlosti Toričana. Dosadašnje vijesti o njemu uglavnom su rezultat brojnih arheoloških istraživanja, koja su potvrdila da se radi o značajnijoj srednjovjekovnoj utvrdi. Ona, međutim, iz objektivnih razloga nisu mogla dati potpun odgovor na to šta se s njim dogodilo u historijskim mijenama sredinom 15. stoljeća.

Neodgovarajućim kritičkim pristupom, historiografija se uglavnom zadovoljila uopćenim konstatacijama, često zasnovanim na usmenim predajama, nepreciznim vizitatorskim izvještajima o rušilačkim sklonostima osvajača prema zatečenom, od čega nisu izuzete ni brojne utvrde. Nedostatak pisanih izvora ostavljao je sasvim dovoljno prostora za održivost takvih procjena, iz kojih nije izuzet ni Toričan. Već prvi pisani izvori osmanske provenijencije sužavali su prostor takvim promišljanjima i nagovještavali drugačiji tok historije Toričana.

Ovaj rad pokušaj je da se na osnovu pisanih izvora odgovori na dio tih pitanja i ukaže na neke nepoznanice iz prošlosti Toričana, pri čemu smo sintetizirali i rezultate ranijih istraživanja i istakli neka zapažanja do kojih smo došli u sagledavanju tog pitanja. Ipak, osnovno interesovanje, bazirano na osmanskim pisanim izvorima, usmjereno je na razdoblje od 1463. do 1540. godine, što je, prema rezultatu do kojeg smo došli, posljednje razdoblje njegove aktivne historijske uloge. Toričan je u njemu kontinuirano imao vojnu posadu, dugo vremena, kao jedna od najisturenijih tvrđava, ulufedžijsku (1463-1530), a kasnije (1530-1540) timarsku. Definitivno je napušten 1540. godine, a njegovim napuštanjem postepeno je iščezavalo i nekadašnje ime Toričan, tako da se do danas na terenu nije održalo.

MEDIAEVAL FORTIFICATION OF TORICHAN
AT THE TURN OF TWO EPOCHS

Summary

In historiographic literature, answers to many questions from the past of Torichan are rather scanty. The information we have had so far about it is mainly the result of numerous archaeological excavations which confirmed that it had been an important mediaeval fortification. However, for objective

reasons they could not give a full answer to what had happened to it during historical changes in the mid-fifteenth century.

Through a critically inadequate approach, historiography mainly satisfied itself with general statements, often founded in oral traditions, imprecise visitors' reports about the destructive attitudes of the conquerors to what they had found, which many fortifications were not spared, too. The lack of written sources left quite enough space to maintain such estimations, from which Torichan was neither exempted. Already the first written Ottoman sources limited the space for such considerations and announced a different course of the Torichan history.

This paper is an attempt to answer some of the questions on the basis of written sources, and to point to some unknown facts from the past of Torichan. In doing so, we synthesized the results of the earlier research as well, and pointed out some of the observations we reached on this issue. Nevertheless, basic interest, based on Ottoman written sources, is in the period from 1463 to 1540, which is, according to the result we came to, the last period of its active historical role. In that period, Torichan had a continuous garrison, first ulufedji and later timar (1463-1540), as one of the most advanced fortifications for a long time. It was definitely abandoned in 1540 and its former name of Torichan disappeared with that abandonment; thus it has not survived to the present day at the location.